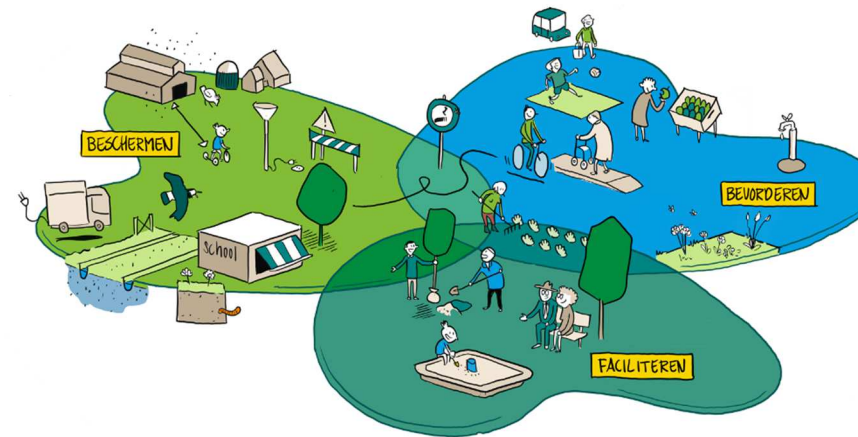

Achtergronddocument bij de Bouwsteen Gezondheid in Omgevingsvisie

Inleiding

De Friese gemeenten, provincie en Wetterskip zijn begin 2017 met De Friese Aanpak een samenwerking gestart om in verschillende omgevingslabs vooruitlopend op de invoering van de Omgevingswet te komen tot bouwstenen voor de Friese omgevingsvisies. Alle resultaten die tot dusverre in de vorm van bouwstenen zijn opgeleverd, zijn beschikbaar op de website www.omgevingslab.frl. Dit achtergronddocument is onderdeel van de bouwsteen Gezondheid. Het beschrijft de relevante trends en ontwikkelingen in de Friese bevolking en de leefomgeving die verband houden met de (volks)gezondheid.

Aanpak

Om te komen tot deze inventarisatie is in het omgevingslab Gezondheid voortgebouwd op de reeds opgeleverde bouwstenen binnen De Friese Aanpak aan de hand van de volgende systematiek:

Kennisdocumenten	Platteland (buitengebied)	Steden en dorpen (bebouwd gebied)	Mobiliteit
Brondocument algemeen	<ul style="list-style-type: none"> Kennisdocument Trends & ontwikkelingen Friese leefomgeving, provincie Fryslân, 2017 http://omgevingslab.frl/downloads Volksgezondheid Toekomst Verkenning Fryslân http://omgevingslab.frl/downloads/downloads-omgevingslab-gezondheid Volksgezondheid Toekomst themaverkenning Nederland, bredere determinanten van gezondheid https://www.vtv2018.nl/themaverkenningen#themaverkenning-2 Kernwaarden voor een Gezonde Leefomgeving GGD GHOR Nederland, incl. contextdocumenten Friese Klimaatatlas https://klimaatatlas.maps.arcgis.com/apps/MapSeries/index.html?appid=252834a5ca1f4d4b85d23001e87c60c0 Fries Sociaal Planbureau www.fsp.nl Verslag expertsessies 'Gezond en veilig' en 'Rijk en beleefbaar' http://omgevingslab.frl/downloads Totaalopbrengst: het Integratielab http://omgevingslab.frl/totaalopbrengst#leefomgeving 		
Brondocument specifiek	<ul style="list-style-type: none"> Downloads Omgevingslab Fries Platteland http://omgevingslab.frl/downloads/downloads-omgevingslab-fries-platteland Bouwsteen water voor de Omgevingsvisie van de provincie Fryslân http://omgevingslab.frl/downloads Bouwsteen natuur voor de provinciale Omgevingsvisie http://omgevingslab.frl/downloads 	<ul style="list-style-type: none"> Downloads Omgevingslab Steden en Dorpen http://omgevingslab.frl/downloads/downloads-omgevingslab-steden-en-dorpen 	<ul style="list-style-type: none"> Downloads Bouwstenen Duurzame Mobiliteit (onderzoek NHL Stenden studenten) http://omgevingslab.frl/downloads
Analyse	Platteland (buitengebied)	Steden en dorpen (bebouwd gebied)	Mobiliteit
Relevante feiten, trends & ontwikkelingen	↓	↓	↓
Gezondheidseffecten en relaties met gezondheid; kansen & risico's	↓	↓	↓
Issues & dilemma's	↓	↓	↓

In dit document is alle verzamelde informatie uiteengezet. Daarbij is het onderscheid tussen buitengebied en bebouwd gebied weer losgelaten. Immers, dat wat op het platteland speelt, heeft ook effect op wat in dorpen en steden speelt en andersom.

Trends in bevolkingsopbouw en leefstijl

Er zijn verschillende ontwikkelingen die zich afspelen onder de Friese bevolking. De leeftijdsopbouw van de Friese bevolking verandert en we zien trends in leefstijlen. Er zijn daarbij verschillen tussen dorpen en steden en tussen verschillende sociaaleconomische groepen. Hiermee verandert ook de manier waarop we onze levens willen inrichten en daarmee ook de woningbehoefte.

Vergrijzing en minder jong

Fryslân krijgt een bevolking met meer grijs en minder groen. Op het platteland en in kleine dorpen zien we deze vergrijzing en ontgroening sneller gebeuren dan in de stedelijke gebieden. Tot 2040 wordt er een stijging in de groep 65+'ers verwacht, terwijl er een daling is in het aantal inwoners van 20 tot 65 jaar. Binnen de groep 65+'ers is er ook een toename in het aantal 85+'ers en 95+'ers, een dubbele vergrijzing. Deze veranderingen hebben als gevolg dat meer mensen te maken kunnen krijgen met chronische aandoeningen en ouderdomsziekten. De meeste ouderdomsziekten zijn complex en vragen om een domein overstijgende aanpak, zoals bij dementie en depressie. Er is een steeds succesvollere behandeling van sommige aandoeningen en deze beïnvloeden de kwaliteit van het leven van patiënten. Dit zijn een aantal redenen waarom de zorgvraag verandert. Er is niet alleen een behoefte aan formele zorg, zoals de eerste lijn, spoed en verpleeghuizen, maar ook aan informele zorg, zoals mantelzorg in de directe omgeving. Ook blijven er meer ouderen langer zelfstandig wonen, ook als er gezondheidsproblemen zijn. Inrichting van de omgeving kan bijdragen om hulp toegankelijker te maken, maar ook om welzijn te bevorderen. Zo is het behulpzaam voor mensen met dementie om de omgeving zo herkenbaar, overzichtelijk, duidelijk en ondersteunend mogelijk in te richten. De inrichting van leefomgeving is ook van belang op het moment dat de toename van ouderen resulteert in een verminderde mobiliteit en wanneer de actieradius kleiner wordt. Waakzaamheid op vereenzaming is dan een thema waarbij ook een domein overstijgende aanpak nodig is. Aantrekkelijk ingerichte plekken dragen bij aan het verminderen van de kans op eenzaamheid en stress gerelateerde klachten en dragen bij aan de fysieke fitheid, sociale cohesie en kwaliteit van leven.

Gezondheidsverschillen in dorpen en steden

We zien meer gezondheidsverschillen tussen mensen die in de stad wonen en op het platteland wonen. De Gezondheidsmonitor 19+ van GGD Fryslân (2012) laat zien dat mensen in stedelijke gebieden vaker een slecht ervaren gezondheid hebben (25%) dan mensen die in niet-stedelijke gebieden wonen (19%). Deze ervaren gezondheid is een samenvattende maat voor diverse gezondheidsaspecten, zoals de lichamelijke en geestelijke gezondheid, sociale contacten, het kunnen meedoen in de maatschappij en zingeving. Deze ervaren gezondheid blijkt een sterke voorspeller voor overlijden te zijn. Hoe beter iemand de eigen gezondheid ervaart, hoe kleiner de kans op vroegtijdig overlijden.

Op het gebied van leefstijl wordt gezien dat de Friezen die in niet-stedelijk gebied wonen, vaker alcohol drinken en ook vaker te veel drinken. Er is hierbij een relatie met de bekende zuipketen. Een ander verschil tussen k dat in stedelijke gebieden er meer mensen zijn die lopend of fietsend naar hun werk gaan. In stedelijke gebieden gaat bijna de helft van de bewoners lopende of fietsend naar het werk. In niet-stedelijke gebieden is dit 37% en te verwachten is dat dit aantal verder zal afnemen. Er is bijvoorbeeld een dalend aantal basisscholen. Hierdoor moeten kinderen tussen 4-12 jaar moeten verder reizen om naar school te gaan, waardoor fietsen geen populaire optie meer is.

Naar verwachting zullen de dorpen en kleine kernen krimpen in aantal inwoners en zal van groei alleen sprake zijn in de steden Leeuwarden, Drachten, Sneek en Heerenveen. Als gevolg van krimp, vergrijzing en individualisering,

zullen sociale problemen zoals eenzaamheid en depressie waarschijnlijk toenemen. In Fryslân is het aantal eenzame mensen gestegen van 37% in 2012 tot 42% in 2016. Het aantal mensen dat risico loopt op een depressie, is toegenomen van 35% in 2012 tot 39% in 2016. Deze mensen hebben ook vaker te maken met een beperking in mobiliteit en worden zij vaker gehinderd door hun gezondheid in sociale activiteiten. Deze ontwikkelingen zetten de aantrekkelijkheid, leefbaarheid en vitaliteit in gebieden onder druk en vergroten de verschillen tussen regio's. Dit zien we terug in het dalend aantal huisartsen in kleine kernen, waardoor medische zorg minder bereikbaar is.

Leefstijl en beïnvloeding van de omgeving

Ongezond gedrag, zoals roken, alcoholgebruik, te weinig bewegen en ongezonde eetgewoonten, was in 2018 verantwoordelijk voor 18,5% van de ziektelast, ruim 35.000 doden en 8,6 miljard aan zorguitgaven. Roken is hierbij de belangrijkste oorzaak van ziekte en sterfte en leidt tot 20.000 doden en bedraagt 9,4% van de ziektelast. Daar opvolgend komen ongezonde eetgewoonten, alcoholgebruik en weinig bewegen. Op deze gebieden zijn er zowel gunstige als ongunstige toekomstige ontwikkelingen. Minder mensen roken en meer mensen bewegen. Daar staat tegenover dat er in de toekomst meer mensen te zwaar zijn. De toename in overgewicht geldt voor alle leeftijdsgroepen vanaf achttien jaar. De leefomgeving draagt hieraan bij. In de afgelopen tientallen jaren is de leefomgeving veranderd richting een obesogene omgeving: een omgeving die mensen stimuleert om te veel en ongezond te eten en drinken en niet uitnodigt om te bewegen en te ontspannen. Daarnaast stelt de fysieke en sociale omgeving mensen bloot aan alcohol en tabak. De omgeving draagt (nog) niet uit dat 'niet roken' en 'niet drinken' de norm is.

Sporten en spelen dragen niet alleen bij aan het bevorderen van de gezondheid. Sporten kan bijvoorbeeld ook samenwerking stimuleren en sociale samenhang bevorderen. Vanuit dat licht is sporten geen doel op zich. Wat daaraan kan bijdragen is door de sportagenda goed in beeld te brengen en sportaccommodaties multifunctioneel in te zetten, of bepaalde bestemmingen verbreden.

De directe woon- en werkomgeving geeft ook niet altijd aanleiding tot (ongeorganiseerd) sporten, bewegen, ontspannen en spelen. De zichtbaarheid van groen en speelplekken en de routes ernaartoe zijn niet altijd duidelijk. Door de infrastructuur waar stad en groen elkaar ontmoeten, te verbeteren, kunnen woonomgeving en natuur beter verbonden worden. Zo zijn er vaak wel voldoende paden in natuurgebieden, maar is de recreatieve infrastructuur naar de gebieden toe niet altijd even goed ontsloten. Door bijvoorbeeld veilige, verlichte fietspaden aan te leggen, wordt er gezorgd voor een verbeterde bereikbaarheid en ontsluiting van natuurgebieden, maar ook de publieke buitenruimte in de stad.

Sociaaleconomische gezondheidsverschillen

De gezondheidsontwikkelingen zijn niet voor alle bevolkingsgroepen hetzelfde. Zo is het percentage rokers onder mensen met een lage sociaaleconomische status in 2040 bijna drie keer zo groot als onder mensen met een hoge sociaaleconomische status. Overgewicht neemt toe in alle sociaaleconomische groepen, maar ernstig overgewicht stijgt harder bij mensen met een lage sociaaleconomische status. Mensen met een hoog inkomen hebben ongeveer veertien gezonde jaren meer dan mensen met een laag inkomen. Deze sociaaleconomische verschillen tussen arm en rijk, hoog- en laagopgeleid dreigen groter te worden. Ook de aanwezigheid van een gezonde leefomgeving is ongelijk verdeeld. Kwetsbare groepen wonen op kwetsbare plekken. Meer drukte en geluid in de woonomgeving van deze kwetsbare groepen en kunnen leiden tot slaapverstoring en andere klachten. Psychische klachten zoals stress en mentale vermoeidheid kunnen leiden tot ziekte en de kans op chronische aandoeningen vergroten.

De veranderende samenleving zorgt ervoor dat de mogelijkheid om zelf regie te voeren over zorg en welzijn steeds belangrijker wordt. Vooral mensen met een stapeling van laag inkomen, lage opleiding, geen werk en gezondheidsbeperkingen hebben minder mogelijkheden tot zelfregie en minder keuzemogelijkheden om hun leven naar eigen wens in te richten. Het bevorderen van zelfregie bij kwetsbare mensen zal een belangrijk en complex beleidsthema worden.

Veranderende woningbehoefte

We hebben te maken met een veranderende woningbehoefte: er zijn meer eenpersoonshuishoudens, mensen wonen langer zelfstandig thuis en er is een behoefte aan functiemenging. Daarnaast zijn er door de energietransitie en klimaatverandering nieuwe eisen aan woningen. De bestaande woningvoorraad voldoet niet aan de (kwalitatieve) vraag. Er is een omschakeling nodig van monofunctioneel bouwen voor uitbreiding naar flexibel en multifunctioneel bouwen voor inbreiding. Oftewel het hergebruik van bestaande bebouwing en terreinen. Wat aantrekkelijk is, is afhankelijk van gebruikers en vereist maatwerk. Meer maatwerk in woonvormen afgestemd op de wensen van bewoners heeft positieve effecten, zoals meer welbevinden en zorgvoorzieningen op maat en in huis.

Klimaatverandering en -adaptatie

Ons klimaat is zichtbaar aan het veranderen. Het beeld is dat we in Nederland steeds vaker te maken hebben met enorme hoosbuien, hitte of een periode van aanhoudende droogte. Heftige regenbuien leiden tot wateroverlast en droogte veroorzaakt schade en lage grondwaterstanden. Door klimaatverandering staat de natuur onder druk: wateroverlast, verdroging, verontreiniging, versnippering, verstoring en verschraling leiden ertoe dat soorten afnemen of soms verdwijnen. Klimaatverandering en zeespiegelstijging brengen de noodzaak van het meebewegen met wat het klimaat doet (klimaatadaptatie) en van de overgang naar een duurzame energievoorziening (energietransitie) en circulaire economie met zich mee. Hoe klimaatverandering voor Friesland daadwerkelijk gaat uitpakken, valt nog te bezien. Er kunnen meerdere scenario's van toepassing zijn.

Langere, drogere zomers

Tijdens het zomerseizoen zoeken veel mensen het water op. Friesland een waterprovincie bij uitstek. Water is belangrijk voor vele functies: (water)recreatie, drinkwaterwinning, landbouw en natuur. Een toename van warmere en drogere zomers, zal deze behoefte niet doen verminderen. Bij toenemende toerisme en gebruik van deze waterrecreatieplaatsen, is er een verhoogd risico dat de waterkwaliteit minder wordt. Het verbeteren en behouden van een goede waterkwaliteit zal extra inspanningen vragen. Dit geldt voor de zwemwaterlocaties, waar aanvullende eisen gelden ten aanzien van blauwalgen en bacteriële verontreinigingen, maar ook voor ons oppervlaktewater dat gebruikt wordt om drinkwater te winnen.

Langere perioden van hitte

Bij toename van het aantal hitteperiodes, is er extra aandacht nodig voor gevoelige groepen. Hitte treft in het bijzonder ouderen, mensen met chronische aandoeningen, zwangere vrouwen, jonge kinderen en mensen die niet zelfstandig voor zichzelf kunnen zorgen of niet goed bereikbaar zijn. Gezien de demografische ontwikkelingen in Fryslân hebben de klimaatveranderingen grote invloed op de publieke gezondheid. Bij langdurige aanhoudende hitte kunnen mensen last hebben van minder comfort, slaapverstoring, gedragsverandering, verminderde productiviteit. Ook is er een verhoogd risico tot uitdroging en oververhitting. In de ergste gevallen kan men door hitte last krijgen van hartproblemen en/of luchtwegklachten en kan hitte leiden tot voortijdige sterfte. Mensen die

medicatie, zoals diuretica, slikken moeten extra voorzichtig zijn en kunnen met hun arts overleggen of hitte gevolgen heeft voor het medicijngebruik.

Weerextremen

Klimaatverandering brengt met zich mee dat we in Nederland vaker hevige regenpieken en overlast van andere extreme weersomstandigheden krijgen. De inrichting van de leefomgeving speelt een belangrijke rol bij het opvangen van de gevolgen van klimaatverandering. Zo is bij hevige regenval in korte tijd veel waterafvoer nodig. Als het rioleringssysteem het extra water niet kan verwerken, is er een verhoogd risico op overstroming en blootstelling aan ziekmakende micro-organismen in het oppervlaktewater.

Zachtere winters

Zonder harde, strenge winter hebben bepaalde (nieuwe) soorten een hogere overlevingskans. Dit kan leiden tot een verandering in verhoudingen van plaagsoorten. Momenteel zien we dit al bij de muggen- en overlast door de eikenprocessierups in het midden en zuiden van het land. De grootte van deze plagen is de afgelopen jaren toegenomen. Exotische planten die voorheen niet in Nederland groeiden, kunnen ervoor zorgen dat het pollenseizoen langer duurt. Daarnaast kan het allergieënzeizoen verschuiven als de zachtere winters ook korter duren en de lente vroeg begint.

Leefomgeving en klimaatadaptatie

De leefomgeving kan op zo'n manier ingericht worden waardoor overlast door weer en klimaat opgevangen kunnen worden. Zowel groene ruimte in een meer stedelijke omgeving als de inrichting van het landschap hebben invloed.

Groengebieden en met name bomen en wateroppervlakken spelen een grote rol in het verminderen van hitte-stress. Op dit moment is er echter nog geen goede data beschikbaar om dit ook op kaart inzichtelijk te maken. Ook kunnen deze groengebieden ook een rol spelen bij het opvangen van overtollig water. Een groengebied met veel biodiversiteit kan helpen om natuurlijke vijanden van plaagsoorten aan te trekken.

Daarnaast is natuur goed voor meer dan alleen klimaatbeheersing. Groen en water in de leefomgeving kunnen ook faciliterend zijn voor het aanzetten tot meer fysieke activiteit. Op deze manier kunnen groen en water een bijdrage leveren aan het verminderen van overgewicht en daarmee samenhangende ziektes, zoals diabetes en hart- en vaatziekten. Ontspanning en activiteiten in het groen en de nabijheid tot water verminderen chronische stress en concentratieproblemen, met een positief effect op gezondheid. Ook bevorderen meer groen en water in de leefomgeving mogelijkheden tot contact en daarmee de sociale samenhang.

Uit diverse onderzoeken blijkt dat de toename van verharding negatieve effecten heeft op het welbevinden van dier, natuur en mens. Een terugloop van biodiversiteit zullen wij wellicht niet direct, maar wel indirect merken. Het herstel van natuur kan langer duren dan nu. Kleine, lokale maatregelen zijn het meest effectief. Heel veel gemeenten nemen al hun maatregelen om de openbare ruimte te vergroenen. Maar als je bedenkt dat ongeveer 40% van het stedelijk gebied in bezit is van particulieren, is daar ieders hulp van belang.

Verduurzaming

Energietransitie, klimaatadaptatie en circulaire economie zijn ingrepen die op gespannen voet kunnen staan met bestaande elementen en structuren. Denk aan wind- en zonnenvelden, plekken waar reststromen worden opgeslagen of geschikt gemaakt worden voor hergebruik, collectieve mestverwerking, teelt en winning van

biotische grondstoffen, de voedselproductie of waterstaatkundige werken. Deze ontwikkelingen zijn onderdeel van maatschappelijke discussies tussen diverse belangengroepen.

Energietransitie en gezondheidseffecten

De energietransitie en onze doelstellingen om CO2 neutraal te worden, brengen nieuwe problemen met zich mee. Als voorbeeld kan genoemd worden de onrust die oploopt bij het plaatsen van windmolens, zonnepaneelparken, warmtepompen, biovergisters, het gebruik van pellet kachels of andere manieren voor het opwekken van duurzame energie en warmte. Bewoners kunnen zich ongerust maken door en last krijgen van (laagfrequent) geluid, fijnstof, geur en veiligheidsrisico's. Daarbij komt ook dat de kennisontwikkeling over de korte en lange termijn gezondheidseffecten van nieuwe energiebronnen en technologie, zoals bijvoorbeeld bij zendmasten, onvolledig is. Het is momenteel niet goed te voorzien welke biologische effecten daadwerkelijke gezondheidseffecten kunnen hebben. De onzekerheid die er in de wetenschap is, maakt dat er soms geen éénduidig antwoord gegeven kan worden, waardoor verwarring en onrust kunnen ontstaan. Risicoperceptie speelt hierbij een belangrijke rol. Er zal enerzijds aandacht moeten worden besteed aan de daadwerkelijke gezondheidseffecten en de effectafstanden in gebieden waar veiligheidsrisico's zijn. Anderzijds zal er aandacht moeten zijn voor onrust bij de bewoners die onderdeel zijn van deze veranderende leefomgeving.

Huidige bouw en cumulatieve gezondheidseffecten

Sinds 2010 worden de aanvragen voor Bouwen, Reclame of voorwerp plaatsen, In- en uitritten aanleggen, het Kappen van bomen en Slopen in een gecombineerde vergunningaanvraag gezet: de BRIKS-aanvragen. Deze aanvragen worden getoetst op de hoeveelheid belasting op het milieu. Hierbij kan een enkele aanvraag wel aan de milieunormen voldoen, maar in combinatie met de milieubelastende bijdrage van andere aanvragen, kan hierdoor toch veel gevraagd worden van de leefomgeving en haar bewoners. Een voorbeeld is de geurhinder rondom de opslag van materiaal voor biovergisters. Geurhinder rond één bedrijf is acceptabel, maar met meerdere en grotere opslagplekken, kan er wel overlast door geur zijn. Daarbij is wettelijke norm voor geur vier tot vijfmaal hoger dan gezondheidkundige advieswaarde. De discrepantie tussen deze normen geeft aan dat de ervaren hinder ook beleefd kan worden onder de wettelijke norm.

Duurzaam en gezond binnenmilieu

Naast duurzame energieopwekking is Nederland bezig met een verduurzamingslag van de bebouwde omgeving. Met name woningcorporaties staan onder druk om hun huizen te verduurzamen. Het verduurzamen van huizen zal in de eerste plaats energiebesparing zijn door huizen goed te isoleren en daarnaast duurzame energie opwekken. Immers, wat men niet kwijtraakt aan warmte, hoeft ook niet opgewekt te worden. Initiatieven hiervan zijn bijvoorbeeld de nul-op-de-meter (NOM) woningen, bijna-energie neutraal (BENG) eisen en zeer energiezuinige nieuwbouw (ZEN). Verduurzamen van de bestaande woningvoorraad is niet hetzelfde als een gezond binnenklimaat realiseren. Zo wordt door isoleren warmte goed vastgehouden, maar is het ook belangrijk dat de warmte kan worden afgevoerd. Met name tijdens hete zomerdagen kan de extra warmte leiden tot gezondheidsklachten.

Het verduurzamen van bestaande woningen kan zorgen voor nieuwe gezondheidsrisico's, waar door de bewoner eerder geen rekening mee gehouden hoefde te worden. Aanpassingen aan bestaande woningen, zoals het vernieuwen van de isolatieschil, maakt dat de woningen een andere vochtregulatie krijgen. Een bewoner die al jaren rekent op de ventilerende kieren in huis, beseft wellicht niet dat de isolatiemaatregelen ook om bewust ventilatiegedrag vragen. Normale huishoudelijke activiteiten, zoals koken, schoonmaken en de was doen, zorgen voor extra waterdamp in de lucht. Daarnaast worden allerlei stoffen en geuren afgegeven door mensen,

bouwmaterialen, meubelen of ontstaan deze door het woongedrag, zoals koken en het houden van huisdieren. Als er niet geventileerd wordt, hopen vocht, stoffen en geuren op en verslechtert het binnenmilieu. Klachten zoals vermoeidheid, hoofdpijn, sufheid en slaperigheid, en irritatie van ogen, neus en keel zijn gevolgen van een ongezond binnenmilieu. Op een dag brengen wij ongeveer 70% van de tijd door in de eigen woning en de rest van de tijd (15%) op school, kantoor en in openbare gebouwen. Een ongezond binnen- en buitenmilieu veroorzaakt 4% van de ziektelast, met luchtverontreiniging als de belangrijkste oorzaak. Ongezonde arbeidsomstandigheden veroorzaken bijna 5% van de ziektelast.

Natuur- en buitengebied

Het Friese platteland heeft veel specifieke kwaliteiten: rust, ruimte en donkerte, een waardevol cultuurhistorisch landschap, rijke natuurgebieden en een sterke en vitale landbouw die geworteld is in de streek. De aangewezen natuurgebieden (Natura2000) dienen als ecologisch hoofdstructuur of stiltegebieden. Het koesteren en beschermen van deze gebieden draagt bij aan de positieve beleving van Friesland en het behoudt van biodiversiteit.

Toerisme

Het landelijk gebied wordt steeds meer een multifunctionele leef- en werkomgeving met niet-agrarische en recreatieve functies. Mensen ontspannen in de natuur, beleven cultuurlandschappen, ontlenen identiteit aan bijzondere plekken en er is een toename van allerlei kleinschalige en lokale initiatieven van inwoners en bedrijven. Er is een beweging naar ondernemend natuurbeheer, zowel in het rijksbeleid als in de samenleving. Aantrekkelijke plekken bieden mensen gelegenheid te ontmoeten, ontspannen, bewegen en gezond te genieten. Deze gebieden trekken ook mensen buiten Friesland aan om hiervan te genieten en deze toerisme is goed voor de Friese ondernemers. Eén van de gebieden in Friesland waar natuurbehoud en toerisme in balans worden gehouden, is het Waddengebied. Dit gebied wordt door andere Nederlanders veelal bezocht om te recreëren. Stilte en hoe de natuur zijn gang hier gaat, brengen een bepaalde beleving. De wil om hier te vertoeven wordt jaarlijks weer bevestigd door de hoeveelheid bezoekers aan de eilanden. Op de eilanden wordt natuur als een groot goed beschouwd, iets om zuinig op te zijn. Op de Waddeneilanden werken zowel de beheerders van de natuurgebieden, agrariërs, bewoners van de eilanden als de overheden samen om de natuur van het gebied te behouden, terwijl de toeristensector de grootste inkomstenbron is. Daarnaast is biodiversiteit onderdeel van een gezonde leefomgeving, deze biodiversiteit kunnen de Waddeneilanden benutten in hun uitstraling als gezonde gemeente en daarmee zijn er ook kansen voor verbreding van de economie.

Een balans vinden tussen natuur en recreatie is lastig. Zo zijn er steeds vaker evenementen. Deze evenementen bieden een hoop bekijks en kunnen grote getallen mensen aantrekken. De terreinen waarop deze evenementen plaatsvinden, moeten kunnen herstellen na het evenement. Voor het herstel is soms een lange periode nodig, veel langer dan vaak wordt gegeven. Afbraak van het terrein wordt op deze manier steeds meer aanwezig en is op een gegeven moment onherstelbaar. Hoeveel kilometer groen willen we behouden en hoeveel mag dat ons kosten? Aandacht voor de verzorging van het groen en blauw, geeft vaak ook veel terug. Zo kunnen bomen goed benut worden om schaduw te bieden tijdens hete zomerdagen waarop bepaalde evenementen plaatsvinden. Soms is het water juist de hoofdrolspeler van het evenement, denk aan de 'city swims'. De waterkwaliteit monitoren en handhaven zijn dan punten van aandacht.

Landbouw

Met circa 12.000 banen van meer dan twaalf uur in de landbouw en aanverwante dienstverlening (2016), is de sector belangrijk voor de Friese werkgelegenheid. Het spanningsveld voor de landbouw is groot. Aan de ene kant opereert de sector binnen scherpe, internationale concurrentieverhoudingen met schommelende prijzen. Goedkoper meer produceren lijkt dan een logische strategie. Grootschalige en hoogproductieve landbouw heeft een keerzijde en eist veel van de omgeving. De toename van mestvergisters, luchtwassers en gewasbeschermingsmiddelen maakt dat er zorgen zijn over schaalvergroting in de landbouw. Grote stallen en weiden met raaigras en een optimale waterhuishouding, leiden tot een monotoon landschap met minder soorten. Daarnaast veroorzaken overbemesting en gasvormige emissies verontreiniging van bodem, water en lucht. Zo is in Fryslân de concentratie fijnstof voor een belangrijk deel afkomstig van landbouw en niet van industriële processen. Fijnstof in de lucht kan schadelijke effecten op de gezondheid hebben. Dit geldt zowel voor kortdurende blootstelling aan hoge concentraties, als langdurige blootstelling aan lage concentraties fijnstof. Ook als de concentraties onder de wettelijke grenswaarden liggen, treden er gezondheidseffecten op. De gezondheidkundige advieswaarde is daarom strenger dan de wettelijke norm. Een ander gezondheidsaspect dat in beeld is bij veehouderij is geur. Geuren, die afkomstig zijn van de dieren, de afvalstoffen en de verwerking van de afvalstoffen, worden over het algemeen niet als prettig ervaren. Onaangename geuren kunnen aversie oproepen en kunnen leiden tot gezondheidseffecten, zoals hoofdpijn en misselijkheid. Stress door deze factoren hebben effect op het algeheel welbevinden en dragen bij aan de ongerustheid. Dit kleurt de houding ten opzichte van veehouderij. Het leidt soms ook tot lastige bestuurlijke afwegingen die gemaakt moeten worden. Welke maatregelen getroffen kunnen worden om de gezondheidsnadelen te minimaliseren, is soms niet altijd duidelijk. Zo is er een verband tussen geitenhouderijen en het verhoogd risico op longontstekingen, maar is niet duidelijk wat de exacte oorzaak is van deze longontstekingen. Dit maakt het treffen van gerichte maatregelen om de gezondheid te waarborgen soms lastig.

Onderkend wordt dat grootschaligheid efficiënt en effectief kan zijn, maar niet per sé als de beste manier om met vraagstukken om te gaan. De samenleving kijkt kritischer naar de wijze van produceren en agrarische bedrijven moeten voldoen aan strengere regels op gebied van dierenwelzijn en milieu. Dit heeft te maken met het gevoel van controleverlies, kwetsbaarheid, afstand tot de inwoner, eentonigheid, industrialisering van het landschap, afname biodiversiteit, functiescheiding en landschapspijn dat leidt tot identiteitsverlies. De transformatie van de landbouw naar een duurzame vorm komt op gang. Er is een hang naar een bepaalde mate van kleinschaligheid (menselijke maat), lokaal zeggenschap en invloed op de processen die het Fries Platteland en haar identiteit beïnvloeden. Veel agrarische bedrijven stoppen hun bedrijfsvoering. Het gevolg is dat boerderijen leeg komen te staan. Leegstand doet afbreuk aan de ruimtelijke kwaliteit, aantrekkelijkheid en vitaliteit van het landelijk gebied. Functiewijziging van agrarische bestemmingen kan hierbij helpen om leegstand te voorkomen, maar daarbij is het opnieuw vaststellen van de milieu- en gezondheidsbelasting noodzakelijk voor de leefbaarheid.

Nieuwe risico's

Naar verwachting verbeteren lucht-, water- en bodemkwaliteit verder in de toekomst. Er zijn echter wel nieuwe risico's die waakzaamheid vergen, zoals de toename van medicijnresten in het oppervlaktewater door de vergrijzing en de steeds verdere verspreiding van microplastics en additieven die in microplastic zitten. Voor veel van deze stoffen is het niet duidelijk wat de gezondheidseffecten zijn.

Wat ook waakzaamheid vergt is de verspreiding van antibiotica resistentie. Door de verspreiding van antibiotica resistentie via onder andere afvalwater en mest naar het milieu kunnen er extra blootstellingsroutes voor de mens gecreëerd worden, naast direct contact met dieren of bijvoorbeeld het nuttigen van besmet voedsel. Deze

blootstelling door bijvoorbeeld recreatie in oppervlaktewater zou uiteindelijk kunnen leiden tot een verhoogde ziektelast door antibiotica resistentie. Naast blootstelling aan antibiotica resistentie via het milieu vindt blootstelling aan antibiotica resistentie ook via vele andere routes plaats, zoals direct contact met mensen of dieren, door voedselconsumptie of bij een ziekenhuisopname. Omdat antibiotica resistentie via vele routes van en naar de mens overgedragen kan worden, is onderzoek naar de precieze bijdrage van alle verschillende bronnen complex van aard. Over de mate van blootstelling via het milieu in relatie tot deze andere bronnen nog weinig bekend.

Technologische ontwikkelingen

Technologische ontwikkelingen bieden mensen meer mogelijkheden om mee te doen met het maatschappelijk leven. Zo kan het inzetten van eHealth en domotica de toegankelijkheid van de zorg worden verbeterd, kunnen mensen thuis behandeld worden en kunnen mensen langer thuis blijven wonen. Ook kan met technologie mensen meer regie over hun leefomgeving gegeven kunnen worden. Bijvoorbeeld door mensen zelf de luchtkwaliteit of het geluid in de omgeving te laten meten. Apps kunnen inzicht bieden wanneer en in welke mate bewoners overlast ervaren van bepaalde factoren uit de omgeving. Dit geeft verdere inzichten over hinder en biedt kansen om hierop in te spelen. 'Citizen science' gaat hierin verder en inwoners worden actief betrokken en ingezet voor onderzoek naar hun leefomgeving met behulp van apps en kleine meetapparatuur.

Naast deze kansen brengt technologie ook mogelijke risico's met zich mee. Zo kan de vervanging van menselijk contact door technologie leiden tot meer eenzaamheid en inactiviteit. Wat zal er gebeuren met de sociale cohesie als zelfstandigheid verder wordt verzorgd? Wat kunnen we overzien en welke afwegingen moeten we maken? Daarnaast is onze kennis over gezondheidseffecten van technologische ontwikkelingen niet compleet. Zo bestaan er risico's bij de opslag van energie en kan de uitrol van 5G enige weerstand verwachten. Goede risicocommunicatie hierover is nodig om een juiste duiding te geven aan de gezondheidsrisico's.

Digitalisering en druk

Het is niet ongewoon om 24 uur per dag bereikbaar te zijn en betrokken te zijn met je omgeving. Het aantal mensen met een burn-out is de afgelopen jaren gestegen. Er lijkt sprake te zijn van toenemende druk in het dagelijks leven en een hogere druk op jongeren om te presteren op school en studie. Deze werkdruk is een combinatie van hogere eisen en van zorgen om de toekomst.

Op de arbeidsmarkt wordt een leven lang leren steeds crucialer. Digitalisering vraagt om andere competenties van werknemers. Deze competenties kunnen ook weer snel veranderen, omdat technologische ontwikkelingen ook in een rap tempo gaan. Daarnaast heeft de verdere flexibilisering van arbeidsrelaties positieve effecten op autonomie en eigen regie, maar brengt deze ook baan- en inkomensonzekerheid met zich mee. Deze factoren dragen eraan bij dat kwetsbare groepen makkelijker een slechte positie kunnen hebben, waardoor verschillen groter kunnen worden.

Mobiliteit

Een verbeterd mobiel netwerk heeft over het algemeen een positieve ontwikkeling op de bereikbaarheid van voorzieningen en nodigt mensen uit deze te bezoeken. Veranderende mobiliteit kan gezondheid bevorderen wanneer gemotoriseerd vervoer wordt vervangen door zowel actief (lopen en fietsen) als schoon transport. Een beweegvriendelijke omgeving bevordert een actieve leefstijl. De beweegvriendelijke omgeving bestaat niet alleen

uit het aanleggen van een pad, maar wordt ook gevormd door het tegelijkertijd beperken van autogebruik. Daar komt bij dat door het autobezit te beperken, het autogebruik ook kan worden teruggedrongen. Er ontstaat meer ruimte voor lopen, fietsen en spelen. Een actieve leefstijl heeft een positief effect op de psychische gezondheid. Het heeft bijvoorbeeld een rol in het voorkomen van overgewicht en ziekten die daarmee samenhangen, zoals hart- en vaatziekten, diabetes en kanker. Voor bedrijven is dit net zo interessant als voor gemeentes. Actieve beweging kan het ziekteverzuim onder werknemers verlagen en de werktevredenheid en productiviteit verhogen.

De verwachting is dat het gebruik van auto, trein en bus gaat toenemen. Momenteel is de auto het meest gebruikte type vervoer en dat zal voorlopig ook blijven. Voor de leefomgeving maakt het uit welk type vervoersmiddel wordt ingezet. Een hoger aantal vervoersbewegingen met de auto brengt met zich mee dat lokale luchtvervuiling en geluidhinder in toenemende mate overlast kunnen vormen, vooral in combinatie met een toenemende bevolkingsdichtheid. We zien wel dat het gebruik van de fiets licht groeit. De (snelle) e-bikes die in opkomst zijn, kunnen autoverkeer voor een deel vervangen. De rol van fietsverkeer kan vergroot worden als onderdeel van ketenmobiliteit naar openbaar vervoer. Ontwikkelingen zoals krimp, vergrijzing en ontgroening hebben gevolgen voor de mate van mobiliteit en het gebruik van vervoersmiddelen. Zo maken ouderen het meeste gebruik van de auto. Dit gaat veranderen als een toenemend aantal ouderen tot de groep 85+'ers gaat behoren. De afhankelijkheid van openbaar vervoer wordt verwacht hierbij toe te nemen. Krimp van het aantal inwoners in een gebied zorgt over het algemeen voor een verminderde mobiliteit en een verschuiving in het gebruik van type vervoersmiddelen. Zo is bekend dat vooral jongeren met de bus reizen en bij minder jongeren zal er ook minder gebruik gemaakt worden van de bus. Dit kan leiden tot het verdwijnen van sommige buslijnen.

Vliegverkeer

We zijn steeds meer verbonden en landsgrenzen zijn niet meer limiterend voor onze zakelijke of persoonlijk interesses. Dit zien we ook terug in de toename in het vliegverkeer. Deze toename kan gepaard gaan met weerstand van omwonenden bij vliegvelden. Tegenover de positieve economische voordelen staan argumenten zoals geluidshinder, trillingen en de negatieve effecten op het milieu. Vliegvelden proberen hier rekening mee te houden. Zo heeft de militaire vliegbasis van Leeuwarden een meldpunt voor overlast en worden omwonenden geïnformeerd over de vliegtijden. Het moet nog blijken of dit voldoende is voor de acceptatie van de ervaren geluidsoverlast bij de komst van de nieuwe F-35 gevechtsvliegtuigen. De nieuwe gevechtsvliegtuigen produceren meer geluid dan de huidige gevechtsvliegtuigen, maar deze extra geluidsproductie zou niet persé leiden tot meer ervaren geluidshinder. Hoe dit daadwerkelijk gaat vallen bij omwonenden is niet duidelijk.

In aangrenzend provincie Flevoland staat de uitbreiding van vliegveld Lelystad op de agenda van 2020. Vliegveld Lelystad zal een deel van de vakantievluchten van Schiphol gaan faciliteren. Momenteel is er veel bezorgdheid bij omwonenden over de toename aan geluidshinder. Onderwerpen van discussie zijn bijvoorbeeld de laagvliegroutes en de toename aan vluchten na 2020. Wat ook niet onbelangrijk voor ervaren geluidshinder zal zijn, zijn de vluchttijden. Avondvluchten kunnen oorzaak zijn voor slaapverstoringen en daarmee dus het algeheel welbevinden van omwonenden beïnvloeden. Recent benadrukte de WHO nogmaals de noodzaak tot het beschermen van mensen tegen de schadelijke gezondheidseffecten van omgevingsgeluid.

Smart mobility

Openbaar vervoer op maat (vraaggericht) en nieuwe technologie kunnen op deze maatschappelijke ontwikkelingen inspelen om alsnog openbaar vervoer voor een breed publiek toegankelijk te houden. De opkomst van zelfrijdende voertuigen/auto's, sensoren in wegen, digitale reisinformatie en (snelle) e-bikes bieden mogelijkheden om meer variaties in vervoersstromen en middelen mogelijk te maken. OV-busjes zonder

bestuurder kunnen op verzoek komen aanrijden en vervolgens de verbinding leggen met de hoofdlijnen van het OV-net (deur-tot-deur vervoer). De kosten dalen als geen chauffeur nodig is. Deze *smart mobility* kan op plaatsen komen waar dit tot nu toe te duur was. Met name kleine kernen op het platteland kunnen hiervan profiteren.

De ontwikkeling van autonome mobiele hulpmiddelen voor de hele korte afstanden, zoals een slimme rollator, slimme rolstoel of scootmobiel, draagt bij aan een minder inspannende en verkeersveiliger manier van verplaatsen voor ouderen en lichamelijk beperkten. Een verbeterde mobiliteit bij deze groepen kan leiden tot meer zelfredzaamheid en minder eenzaamheid en sociaal isolement. Er bestaat een sterk verband tussen de mate van gebruik van voorzieningen en de mate van sociale interacties. Het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat draagt actief bij aan de verkeersveiligheid in Nederland. Een van haar initiatieven is Doortrappen: een aanpak om de fietsveiligheid onder ouderen te verbeteren. Hierdoor kunnen ouderen blijven fietsen (gezondheid, fysiek en sociaal). Belangrijk hiervoor is dat de inrichting van de fysieke leefomgeving zo duidelijk en veilig mogelijk is waardoor mensen durven te blijven wandelen en fietsen. Zo kunnen verkeersregelinstanties bijvoorbeeld worden uitgerust met twee knoppen, om de oversteektijd van ouderen en mindervaliden te vergroten.

Infrastructuur en voorzieningen worden alleen goed gebruikt als deze aansluiten op de behoeften van gebruikers. Het vraagt van mensen een gedragsverandering als gebruik van e-fiets in plaats van zich met auto of openbaar vervoer te verplaatsen, of het gebruik van openbaar vervoer in plaats van de auto. Vraag je bewoners, dan zullen zij lang niet altijd 'actiever' vervoer steunen. Zo wordt parkeren voor de deur als kwaliteit van de directe leefomgeving genoemd.

Friezen over hun geluksgevoel en gezondheid

De Friezen prijzen zich de gelukkigste Nederlanders en beoordelen hun gezondheid als bovengemiddeld. Naast zich gelukkiger en gezonder voelen, zijn Friezen gemiddeld trotser op hun provincie dan elders in het land en positiever over de leefbaarheid van hun woonomgeving. Ze voelen zich relatief veiliger en waarderen hun groene leef- en woonomgeving de gemeenschapszin, de mienskip, en de streekidentiteit sterker. Een groot deel van de Friese bevolking ziet de toekomst van hun dorp of wijk positief tegemoet.

Het hoog ervaren geluk bij de Friezen blijkt lastig verklaard te kunnen worden door andere cijfers. Waar bij andere provincies het ervaren geluk nauw samenhangt met klassieke factoren zoals welvaart, sociaaleconomische klasse en opleidingsniveau, geldt voor de Friezen toch wat anders. Op deze factoren scoren Friezen namelijk gemiddeld lager dan de rest van Nederland. Zo maken er bijvoorbeeld bovengemiddeld veel Friezen gebruik van de bijstand, Wahjong-regelingen en WMO-diensten. Dit duidt op een grote groep die niet of in mindere mate voor een eigen inkomen kan voorzien, regie heeft op het eigen leven en daardoor minder goed kan participeren in de maatschappij. In Friesland lijken deze factoren minder te drukken op het ervaren geluk dan elders in Nederland.

De ervaren gezondheid wordt door Friezen vaker als goed tot zeer goed beoordeeld ten opzichte van alle Nederlanders. De ervaren gezondheid is een samenvattende maat is voor lichamelijke en geestelijke gezondheid, sociale contacten, het kunnen meedoen in de maatschappij en zingeving en is een sterke voorspeller voor overlijden. Binnen Fryslân zijn er grote gezondheidsverschillen. Inwoners met lagere inkomens en een lagere opleiding leven korter en minder lang in goede ervaren gezondheid dan hoger opgeleiden. Zo ervaart 70% van de inwoners van Fryslân met een laag opleidingsniveau zijn gezondheid als (zeer) goed ten opzichte van 85% met een hoog opleidingsniveau. Toekomstige trends, zoals vergrijzing, ontgroening en krimp, kunnen deze verschillen groter maken. Werken aan gezondheid blijft met de toekomstige ontwikkelingen een actueel thema.